

Євген Причепій, Влада Анучіна, Яна Горобенко, Яна Дзюба

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ЗНАКІВ ДОЛІ.

Частина III¹

Відділ сучасної зарубіжної філософії Інституту

Яна Горобенко: *Зі статті Віталія Ляха ми знаємо, що Відділ сучасної зарубіжної філософії було сформовано в Інституті 1968 року й очолив його Арсен Аветисян², який у 1946–1957 роках викладав історію філософії на філософському факультеті. Цей відділ почали створювати ще за Копніна (він очолив московський Інститут філософії, за нашими даними, 15 травня 1968) чи вже за Шинкарука?*

Євген Причепій³: До Інституту я прийшов у жовтні 1968 року саме тоді, коли створювався відділ сучасної зарубіжної філософії. Це відбувалось уже за Шинкарука. Саме Шинкарукові належить ініціатива створення цього відділу, це був його план, він шукав кадри, що відповідали б його задуму. Спочатку я деякий час числився в іншому відділі, а невдовзі був зарахований молодшим науковим співробітником у новостворений. Керував ним, справді, Арсен Аветович Аветисян. Він був доброю людиною, але мав дуже консервативні погляди, вимагав від нас критики такого собі більшовицького гатунку: вирвав цитату з тексту зарубіжного філософа – і критикуй його, не вдаючись до викладу самих поглядів. Я пропрацював у цьому відділі недовго – до 1973 року. Після цього перейшов на кафедру філософії Академії наук.

У відділі сучасної зарубіжної філософії працювали такі цікаві люди, як Ніна Поліщук, зараз доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту. У 2005–2006 роках за програмою Фулбрайта вона стажувалась у Стенфордському університеті, є членом міжнародного товариства дослідників прагматизму, контактувала з Річардом Рорті. 2012 року вийшла її книга «Філософія прагматизму»⁴, в якій, крім власне поглядів засновників прагматизму, під кутом зору цієї течії аналізуються погляди відомого українського мислителя Богдана Кістяківського і письменника Валер'яна Підмогильного. Працював також Володимир Курганський, який досліджував неофройдизм.

© Є. Причепій, В. Анучіна, Я. Горобенко, Я. Дзюба, 2023

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми «Українська філософія 60–80-х років ХХ століття». Після першого згадування імена учасників інтерв'ю позначаються скороченнями: Є. П. – Євген Причепій, В. А. – Влада Анучіна, Я. Г. – Яна Горобенко, Я. Д. – Яна Дзюба. Першу частину див.: [Причепій et al. 2022]. – *Прим. ред.*

² Див.: [Лях 2016: 38].

³ Надалі учасники інтерв'ю позначені ініціалами: Є. П. – Євген Причепій, В. А. – Влада Анучіна, Я. Г. – Яна Горобенко, Я. Д. – Яна Дзюба.

⁴ Див.: [Поліщук 2012].

У 1969 році до аспірантури відділу вступив Віталій Лях, значно пізніше – Анатолій Єрмоленко. Кілька випускників аспірантури стали докторами філософських наук. З ними я підтримував тісні контакти й після того, як перейшов на інше місце роботи, у багатьох із них був опонентом. Специфічною вимогою до співробітників відділу, крім філософської освіти, було знання іноземної мови. Це зараз зі знанням мов серед студентів проблем менше, тоді ж нагальної потреби в знанні іноземної мови в повсякденному житті не було. Лише одиниці її знали. Відповідно до того, хто яку мову знав, визначалися дослідницькі проблеми. Полішук займалась американською філософією, Курганський критикував неофрейдизм, спираючись на американські й англійські джерела, я займався німецькою філософією, Лях – французькою. Так і склалася традиція дослідження сучасної зарубіжної філософії в Інституті філософії.

Я. Г.: *Ви назвали всіх співробітників першого складу цього відділу, чи можна згадати когось ще? Опишіть, будь ласка, інтелектуальну й дослідницьку атмосферу у вашому середовищі. Наприклад, Вілен Горський у спогадах відгукується про Інститут часів Копніна з надзвичайною теплотою, називає його «островом щастя», співробітникам якого заздрили їхні колеги з інших гуманітарних інститутів Академії наук⁵. Чи був Інститут «островом щастя» для вас?*

Є. П.: Я назвав тільки тих співробітників відділу, які тривалий час працювали в ньому. Два аспіранти (не пам'ятаю їхніх прізвищ) прийшли до нас після закінчення Вищої партійної школи. Один писав дисертацію по філософії Герберта Маркузе, другий – по чеському «ревізійністу» Томашу Масаріку. Це були кадри, які задовольняли Аветисяна. Мов вони не знали. На щастя, одразу ж після закінчення аспірантури обидва пішли на партійну роботу. Атмосфера в Інституті філософії з приходом Володимира Шинкарука не змінилась. Однак після розгляду справ Євгена Пронюка і Василя Лісового, коли виявилось, що їх здавали наші ж співробітники, Інститут уже не можна було називати «островом щастя».

Філософія Гусерля

Кандидатська дисертація

Я. Г.: *Тут ми підходимо до головної теми нашого інтерв'ю, а саме, до феноменологічної проблематики. Хочемо прояснити детальніше, коли сталася ваша зустріч із Гусерлем?*

Є. П.: На жаль, сучасна філософія тоді на філософському факультеті викладалася дуже побіжно. Був спецкурс Ігоря Бичка, а так... фахівців зі сучасної філософії на факультеті не було – ні з неопозитивістського напрямку, ні з екзистенціалізму. Був тільки цей короткий спецкурс зі сучасної філософії, але наші попередники не мали й цього. Сучасну соціальну філософію читав професор Микола Шлепаков. Запам'ятався розповідями про події періоду Громадянської війни, учасником якої він був. Сам курс виглядав як набір цитат західних соціологів з марксистською критикою їх. Пам'ятаю, як він висміював одного із соціологів, який стверджував, що винахід акумулятора для автомобілів – один із важливих кроків у становленні рівності жінок і чоловіків. Наче жінка, що керує автомобілем – це не важливий показник рівності! Тож зі сучасною філософією нам не дуже пощастило.

Ігор Бичко у своєму спецкурсі дав нам хоча б короткий огляд основних західних течій, з феноменології розглянув поняття інтенціональності і життєвого світу. Мені

⁵ Див.: [Чайка 2012: 104].

концепція Гусерля здалася чимось незвичним. Оскільки йшлося про тему, на яку ще ніхто в нас до того не писав, я вирішив обрати саме її. До речі, в аспірантурі й пізніше я добре контактував із Ігорем Валентиновичем. Хоча слід сказати, що коли брався до дослідження феноменології, мав дуже туманні уявлення про неї, не здогадувався про її популярність на Заході. Вважав її однією з багатьох філософських течій на рівні з позитивізмом, екзистенціалізмом тощо. Тільки пізніше я зрозумів, що вона дає певні ключі для переосмислення всієї філософської проблематики. Навіть після завершення кандидатської дисертації я ще був почасти в полоні німецької класичної філософії (Канта, Гегеля). До Гусерля можна підходити з двох позицій: від Канта – з минулого, і від Гайдегера – з майбутнього. Я йшов від Канта й тому не бачив перспектив, що відкривала Гусерлева генетична феноменологія, викладена в «Картезіанських медитаціях». У ній свідомість трактується, виходячи з переживання часу. Ця тематика була підхоплена екзистенціалістами (Гайдегер, Сартр). Мені був ближчий перший період філософії Гусерля, який продовжився в новій онтології Гартмана, філософській антропології Шелера. Загалом, у мене був достатньо звужений підхід до розуміння перспектив феноменології, зокрема я не зрозумів новизни феноменологічного напрямку в соціології (тобто Шюца).

Я. Г.: *А як саме відбувалося навчання в аспірантурі?*

Є. П.: Тоді серед аспірантів цінувалися дослідження зарубіжної філософії. Саме тому я «підтягував» німецьку й вивчав англійську. Перший курс пішов на те, щоби підготувати кандмінімуми з іноземної мови і спеціальності, а також освоїти літературу з феноменології, наявну в Києві. І, до речі, я глибоко проштудіював «Критику чистого розуму», виходячи з того, що проблематика Гусерля близька до кантівської.

Я. Д.: *До речі, а як було з літературою? Мабуть, вам доводилося шукати інформацію поза межами Києва, наприклад, у московських бібліотеках?*

Є. П.: У нас праць із феноменології було небагато. В університетській бібліотеці була книжечка Густава Шпета про Гусерля. Щоправда, читати Гусерля німецькою було простіше, ніж Шпета – російською. З праць Гусерля були перший том «Логічних досліджень» і «Філософія як строга наука» в журналі «Логос». Більше нічого не було. У бібліотеці Академії наук був другий том «Логічних досліджень» німецькою. Після того, як я вже написав роботу, в Інституті філософії з'явилися «Ідеї до чистої феноменології і феноменологічної філософії» німецькою мовою і VI том «Гусерліани». Це весь перелік того, що було в Києві. Треба також зауважити, що Гусерль, як і Кант, писав не зовсім зрозумілою мовою. Він, як і кожний видатний філософ, створив свою філософську термінологію. Це, до речі, особливо стосується Гайдегера. А будь-яка термінологія засвоюється тільки тоді, коли ти увійдеш до її системи й почнеш інтерпретувати її саму із себе. Бо поки ти будеш інтерпретувати її «збоку», завжди будуть певні викривлення. Тому так важливо було ознайомитися з працями послідовників або коментаторів Гусерля. Російською мовою була тільки одна стаття Володимира Юринця в журналі «Під прапором марксизму». Це була досить непогана стаття як на той час. Також Ігор Бичко в праці «На філософському роздоріжжі» кілька сторінок присвятив Гусерлю. У Москві вийшли дві статті Неллі Мотрошилової (її монографія вийшла друком у 1968 році, коли я вже працював над Гусерлем). От і все, що тоді було з феноменології.

На другому і третьому курсах я двічі їздив до Москви (нам давали відрядження на 10 днів) і там у «Ленінці» або в бібліотеці Академії наук зранку до 8-9-ї вечора робив конспекти праць Гусерля і його коментаторів. Спочатку намагався перекласти текст і

записувати переклад, а після зрозумів, що краще записувати мовою оригіналу – німецькою чи англійською. Це заощаджувало час, та й переклад міг вдосконалюватися. Іван Юришинець, мій однокурсник, який працював над філософією Камю, дякував мені за цю ідею. Тоді не було ксероксів, тому доводилося багато записувати. Щоправда, можна було замовити в Москві мікроплівки з працями філософів. Я, до речі, мав тексти Гусерля і Гайдегера на плівках. Їх можна було читати тільки на спеціальних апаратах, які були в бібліотеці Академії наук і, здається, в університетській бібліотеці. Це була дуже кропітка робота. Особливо діставалось очам. Саме тоді виходила «Гусерліана». Мені дуже допомогли проникнути в концепцію філософа II й III томи «Ідеї до чистої феноменології і феноменологічної філософії», а також «Криза європейських наук», що вийшли в цій серії.

У «Ленінці», до речі, коли я розгорнув оригінал «Ідей до чистої феноменології і феноменологічної філософії», побачив штамп Львівської бібліотеки, не пригадую, якої саме. Очевидно, після переходу Львова під контроль СРСР фонди звідти були перевезені до Москви. Я бачив не одну таку працю, вивезену зі Львова.

Я. Г.: *А як проходив процес захисту дисертації? Чи отримала вона схвальні відгуки або критичні зауваження від знаних професорів?*

Є. П.: Із захистом дисертації я трохи затягнув, потрібно було мати три статті, а в мене було лише дві. Тому захищався в 1969-му, через рік після закінчення аспірантури. Зараз аспірантам надрукуватися не проблема, а тоді виходив лише один «Вісник» університету. Іноді дещо видавав Інститут філософії.

Самий захист дисертації відбувся в Інституті філософії в досить доброзичливій атмосфері. Не пригадую жодного проблемного запитання. Щоправда, перед захистом на Вченій раді Інституту філософії, де розглядалася рекомендація дисертації, Арсен Аветисян виступив із заувагою, що я більше переказую концепцію Гусерля, аніж критикую її. Однак Володимир Іларіонович Шинкарук відповів йому, що це він так орієнтував мене. На що Арсен Аветович зауважив, що в такому випадку він «умиває руки». Я взагалі виходив з того, що критикувати якогось мислителя можна лише після системного викладу його вчення. Треба сказати, що більшість співробітників Інституту філософії стояли на тій позиції, що філософія не повинна бути прислужницею ідеології, що вона має бути наукою. Я взагалі не пам'ятаю, щоб жодна дисертація в Інституті філософії була «завалена» через те, що висловлені в ній погляди суперечили тогочасній ідеології. Зрештою, таких не було: був самоконтроль і контроль керівника.

Філософія й ідеологія

Я. Д.: *Анатолій Лой в інтерв'ю для нашого Товариства зазначав, що ваша дисертаційна робота була першою в Україні і третьою в усьому Союзі з феноменології⁶. Перше запитання: чи це правда? І друге: чи не мали ви сумнівів стосовно вибору саме цієї теми з огляду на те, що феноменологія в СРСР вважалася суто буржуазною філософією?*

Є. П.: Що стосується питання, чи була це перша робота на теренах України, то це правда. Окрім моєї дисертації, статті Юринця й короткого екскурсу в книжці Бичка більше нічого не виходило. У Москві була видана невеличка книга Мотрошилової. Відмінність між нашими працями в тому, що я більше зосередився на викладі концепції Гусерля, а вона – на її критиці. І була ще одна праця грузинського дослідника Зураба Какабадзе. Він дивився на Гусерля з позиції Гайдегера й вона була значно актуальніша,

⁶ Див. : [Лой 2021: 171].

ніж наші. Я написав йому листа із проханням подарувати мені книжку, він надіслав. Вона справді відкрила мені значно ширші перспективи розуміння феноменології.

Що стосується сучасної західної філософії, до якої входила феноменологія, то слід відзначити, що марксистською ідеологією вона сприймалась лише крізь призму критики. Є істинна філософія – марксизм. Усе інше підлягало критиці, як ідеологія буржуазії. Звідси й відділи критики сучасної буржуазної філософії в інститутах філософії. Слід зазначити, що в цих відділах групувалися найбільш освічені радянські філософи. Критикуючи певну концепцію, ти розглядаєш аргументи того, кого критикуєш. А розглядаючи ці аргументи, ти зважуєш, має вона рацію чи ні, тобто мимоволі засвоюєш її. Так, найбільш «єретичними» філософами були Піама Гайденко, яка критикувала Гайдегера, Юрій Давидов, який критикував Франкфуртську школу, й інші.

Коротко кажучи, філософи, які досить легко прийняли Перебудову – це критики буржуазної філософії. Це був авангард, готовий прийняти нові ідеї. Історики філософії, на відміну від тих, хто просто читав студентам марксистсько-ленінську філософію, були свідомі того, що існували десятки шкіл, кожна з яких мала своє бачення філософських проблем, тож вважати, що лише одна з них є істинною, а інші тільки викривляють істину – це спрощення історико-філософського процесу.

Слід зазначити, що досліджувати західну філософію не заборонялось, скоріше заохочувалось, але це дослідження мало бути критикою – критикуйте Гусерля, екзистенціалізм, неопозитивізм тощо. Критикувати означало розкривати їхню суть як вираз буржуазної ідеології. Критики були різні: хтось витягав одне речення з контексту поглядів зарубіжного філософа й доводив, що це не істина. Інший більш-менш коректно викладав систему філософа в цілому, а потім давав грамотну критику цієї системи. Тоді читач міг звертати увагу не на твої критичні зауваження, а проникати в саму систему. Іншого шляху знайомства із західною філософією на той час не існувало. Грамотний читач завжди відрізняв заідеологізованого філософа-критика й такого критика, який прагнув викласти систему поглядів західного мислителя більш-менш неупереджено.

Класичним прикладом такого критика була Гайденко, яка спочатку викладала систему Гайдегера, а лише потім її критикувала. Я намагався наслідувати критикам, подібним до неї. Критику, звичайно, давав, без цього ніяке філософське дослідження західної філософії не було можливе, але прагнув спочатку викласти систему поглядів Гусерля, а саму критику не зводити до навішування ярликів, на кшталт «буржуазний ідеолог» тощо, а протиставити феноменологічній концепції свідомості гегелівсько-марксистську концепцію суспільно-практичної свідомості.

Я. Д.: *Тут напрошується питання, наскільки безпечно в ідеологічному плані було вийти за межі критики? Наприклад, Вахтанг Кебуладзе зазначає, що феноменолог у радянських реаліях «мав удавати марксистського історика феноменології, якому сама феноменологія аж ніяк не потрібна»⁷. Чи можете ви погодитися з таким твердженням? Наскільки можливо було відійти від такої дослідницької парадигми?*

Є. П.: Ваше питання, наскільки я зрозумів, стосується суміщення феноменології й марксистської філософії радянськими критиками. Взагалі-то, усі ми сповідували марксизм. Навіть ті, хто не поділяв цього світогляду, а я таких серед феноменологів не знав, мали демонструвати свою вірність марксизму. Інша справа – рівень аналізу (тобто критики) цієї течії. Феноменологія безпосередньо не виходила на соціальні проблеми. Тому вона не була під особливим наглядом офіційних ідеологів. До того ж

⁷ Див. : [Кебуладзе 2009: 8].

ті, хто були «стукачами», у феноменології (як, до речі, й у філософії марксизму) мало що тямали. Єдине, що вони могли сказати, це те, що в роботі немає чи замало критики. А глибоко зануритися в саму проблему вони не могли. Що стосується мене особисто, то я поділяв погляди неофіційного марксизму, якщо можна так висловитися. У кожному разі я не сприймав його на віру. Уже тоді задумувався, чому б не практикувати у філософських дослідженнях феноменологічний метод. Я опублікував першу в Україні статтю з філософської антропології, в якій йшлося про концепції Шелера, Плеснера, Гелена. Там був застосований саме феноменологічний підхід до розкриття суті людини. Однак я не заявляв про те, що застосовував його.

Я. Г.: *Чи були у вас ще якісь варіанти тем дисертації, окрім обраної? Можливо, вас намагалися відмовити від вашої теми або ви починали сумніватися в ній?*

Є. П.: Відмовляти мене особливо ніхто не збирався, тому що тема дисертації – особиста справа дисертанта, до того ж критика буржуазної філософії була актуальною в радянській філософії. Тим більше, фахівців із цієї теми в Україні не було. Коли я тільки взявся за неї, жодної монографії ще не вийшло. Книжки Мотрошилової і Какабадзе з'явилися пізніше. Як було сказано, спочатку я розмахнувся на роботу з порівняння концепцій суб'єкта й об'єкта в Гусерля і Гегеля. Шинкарук дуже слушно зауважив, що це надто широка тема. Вибір феноменології в якості предмета дослідження завдав багато клопотів, бо, як я казав, через брак літератури в Україні доводилося постійно їздити до Москви. Але це стало запорукою розширення мого філософського об'єкту. Це був крок за рамки марксистської філософії.

Я. Д.: *Між історією філософії й актуальною філософією завжди є дуже тонка грань. Мабуть, все питання в тому, наскільки, пишучи таку історію, ми впускаємо минуле в сучасність. Зокрема, ви сказали, що Михайло Булатов не розкрив повністю свій потенціал, бо концентрувався лише на минулому. А як би ви схарактеризували свій підхід до Гусерля: це був погляд історика філософії, що воліє сконцентруватися на минулому, чи такого, що, усе ж, намагається осмислювати сучасні виміри класичних проблем?*

Є. П.: Феноменологія в 60–70-ті роки – це ще не зовсім історія філософії, це ще «жива» філософія. Деякі праці Гусерля тільки видавалися. Я вже не кажу про сприйняття філософії Гусерля в Союзі. Вона тільки почала осмислюватись. Феноменологія продовжувала існувати у своєрідній проекції в екзистенціалізмі, який у той час переживав свій розквіт на Заході. Формувався феноменологічний напрям у соціології. Тому я не вважаю, що займався історією філософії. Це було дослідження актуальних філософських проблем.

Монографія

Я. Д.: *1971 року за матеріалами кандидатської дисертації вийшла ваша монографія «Феноменологічна теорія свідомості Е. Гусерля». Чи могли б ви докладніше описати процес роботи над нею?*

Є. П.: Робота над монографією полягала в доведенні кандидатської дисертації до рівня книги. Я мало що суттєво змінив. У процесі роботи над дисертацією перечитав майже всі наявні на той час у бібліотеках Союзу праці Гусерля, а також близько 20 джерел на цю тему. На жаль, я не засвоїв ту гілку, що йшла від Гусерля до Гайдегера. Мені були ближче філософська антропологія і соціологія знання, що формувались на ідеях раннього Гусерля. Я не зовсім опрацював проблему ролі часу у формуванні свідомості як цілісного потоку переживань. Це та низка інших проблем не дали мені вийти

на Гайдегера. Щоб засвоїти погляди цього мислителя потрібно було більше заглибитись у літературознавство, мистецтвознавство, культурологію, сферу гуманітаристики в цілому. Тому в роботі більше уваги було приділено критиці психологізму в логіці, порівнянню Гусерля з Кантом (Ідеї) і Декартом (Медитації). Взагалі, я підтягнув нових джерел до своєї монографії порівняно з кандидатською.

В. А.: *За уважного перегляду бібліографії до вашої книги, можна побачити, що ви звертаєтесь до дуже великої кількості західних досліджень, серед авторів яких, окрім найвідоміших прізвищ (Гусерль, Декарт, Брентано, Гайдегер), можна знайти й зовсім маловідомих на наших теренах авторів (Дагфін Фьолесдал, Альвін Дімер, Марвін Фарбер та інші). Як ви дізнавались про їхні праці?*

Є. П.: По-перше, каталог бібліотеки АН у Москві містив окремі розділи за течіями західної філософії, включно з феноменологією, щодо якої була створена добірка наявної літератури. По-друге, кожен мислитель посилається на багатьох інших. Таким чином, уже складається непогана джерельна база. Мені багато що стосовно розвитку феноменології, її поширення на філософську антропологію, теорію цінностей тощо проявила праця Герберта Шпигельберга «Феноменологічний рух».

В. А.: *При ознайомленні з текстом можна побачити, як ви дуже вдало приховуєте ґрунтовний виклад філософської концепції Гусерля під маскою «критики буржуазної філософії». Чи отримували ви від когось зі своїх вчителів поради, як «правильно» писати змістовні тексти, щоб не мати проблем із цензурою?*

Є. П.: Той виклад ішов від добросовісного стилю критики, від поваги до читача. Будь-який критик, що поважає читача, повинен більш-менш об'єктивно викласти критиковану концепцію, щоб це не було шахрайством. Моя інтелектуальна чесність не виходила за рамці марксистської філософії. Тож жодних порад мені ніхто не давав.

Я. Г.: *Чи були такі праці ваших колег, що стосувалися феноменології також, але не були видані через сувору цензуру?*

Є. П.: Насамперед хочу сказати, що ви маєте дещо перебільшене явлення про цензуру. Праці з феноменології чи екзистенціалізму друкувалися без жодної цензури, якщо містили належну критику. Тим більше, що феноменологія не зачіпає таких ідеологічних проблем, як, наприклад, класовість чи партійність філософії. Вона не входила до переліку тих філософських течій, що були на вістрі уваги органів. Філософи, які планували зробити кар'єру за рамками філософії, не бралися за такі теми. Це була суто академічна філософія, якою рідко хто цікавився через її складність.

В. А.: *Відповідальним редактором праці є Ігор Бичко, відомий своїми дослідженнями в галузі філософії екзистенціалізму. Чому було обрано саме його? Чи цікавився так само Ігор Валентинович феноменологічною проблематикою?*

Є. П.: Я вже казав, що Бичко читав нам курс сучасної зарубіжної філософії. Саме від нього я вперше почув про феноменологію. У його книзі декілька сторінок було присвячено феноменології. Він досліджував її зв'язок з екзистенціалізмом. Він також був моїм опонентом на захисті кандидатської дисертації. Отже, було цілком логічно обрати його відповідальним редактором праці. Саме Бичка я можу вважати філософом, який пробудив мою цікавість до феноменології.

Я. Д.: *До речі, одним з дуже примітних для тієї доби фактів є те, що монографію написано українською мовою. Чи була це ваша принципова позиція? Як до цього рішення поставилися «згори»? Тим більше, що з 1970 року всі дисертації мали писатися й захищатися російською мовою.*

Є. П.: Кандидатську дисертацію я писав тоді, коли ще відчувалась хрущовська Відлига, особливих гонінь на українську мову не було. Дисертацію написав російською. Не пам'ятаю, чи це було зумовлено наказом згори, чи негласним правилом. У кожному разі, оскільки її затверджувала московська Вища атестаційна комісія, то вважалося за належне писати її російською мовою. Що стосується мови книжечки, то слід зазначити, що в цей час Інститут філософії випускав книжки українською мовою. Це була своєрідна фронда, десь до 1972 року. Навіть пізніше «Філософська думка» виходила українською й російською. Уже далі, коли я захищав докторську, була чітка вимога, за якою книги, що викладали зміст дисертації, писалися російською.

Гусерль і навколо

В. А.: *Наскільки ви були знайомі з дослідженнями інших (окрім Гусерлевої) німецькомовних філософій? Наприклад, Гегелевого або Гайдегерового спадку.*

Є. П.: Коли я почав досліджувати Гусерля, я одразу побачив що мені потрібен не Гегель, а філософська традиція трансценденталізму, починаючи з Канта. Тому я заглибився в неї й рік вивчав Канта і неокантіанців, а через них вийшов на неогегельянців. У мене навіть вийшла стаття, в якій розглядав концепцію суперечності, властиву неогегельянцям. Дехто з них, на відміну від Гегеля, вважав суперечності вічними. Але більше я з Гегелем і неогегельянцями не контактував. Якщо не вважати розділи, присвячені філософії Гегеля в підручнику «Філософія», написаному в співавторстві. Там же я виклав своє розуміння філософії Гайдегера.

В. А.: *Чи викладали у вищих феноменологію (принаймні, чи згадували її в рамках якогось іншого курсу з філософії)? Про яких представників напряму, окрім Гусерля, взагалі було відомо в ті часи?*

Є. П.: Неодмінною складовою навчальних програм із марксистської філософії, що викладалися в галузевих інститутах, була критика буржуазної філософії. Зазвичай ішлося про три течії – неопозитивізм, екзистенціалізм, неотомізм. Ці течії висвітлювалися в підручниках, передбачалися відповідні лекції. Про феноменологію фактично не згадували. Гайдегер, Ясперс, Сартр – ними обмежувався екзистенціалізм, неотомізм – Юзеф Бохеньський, неопозитивізм – ще декілька персоналій. Про спецкурс Бичка в університеті я згадував.

Згодом на філософському факультеті я упродовж одного семестру читав курс із феноменології. Але це було десь у 80-х роках, на початку Перебудови.

В. А.: *Чи могли б ви детальніше розповісти, чому ви викладали в університеті лише рік?*

Є. П.: Це був невеликий спецкурс, десь годин 30-40. Я не мав посади в університеті, а працював на кафедрі філософії Академії наук. На спецкурс мене запросили, щоб підмінити когось з викладачів, який був чи в Інституті підвищення кваліфікації, чи на стажуванні.

В. А.: *Тобто ви були запрошеним викладачем лише з одного предмету?*

Є. П.: Так, все вірно.

Феноменологія в Києві і поза ним

В. А.: *А чи підтримували ви зв'язки з Мотрошиловою й Какабадзе?*

Є. П.: З Мотрошиловою я познайомився, коли ще писав кандидатську дисертацію, зустрічався з нею в Москві, в Інституті філософії. І вона пізніше стала опонентом моєї докторської дисертації із соціології знання. Так трапилось, що коли я працював над

цією темою, у Москві вийшла її книжка, також із соціології знання. Я стихійно повторював її творчий шлях. Це, до речі, також шлях Шелера, який від феноменології перейшов до соціології знання. Мої зв'язки з Мотрошиловою були суто професійними, не позбавленими приязні. Пригадую, що після захисту докторської дисертації, а тоді в нас було заборонено відзначати ці події в ресторані, я запросив опонентів до себе додому. Не пригадую, про що вона говорила в промові, запам'яталось тільки те, що вона висловила якусь думку (досить нетривіальну, що стосувалася стану філософії), потім здалось, що вона відійшла від неї й узагалі її втратила, однак за хвилини п'ять, підсумовуючи все сказане, повернулася до головної думки. Це був якийсь фантастичний ораторський віраж, який відкрив мені глибину мислення цієї людини. Таке вміння висловити думку, відійти від неї і, повернувшись, показати, що все сказане стосується цієї думки, властиве небагатьом людям. Це свідчить, що людина, говорячи ніби про щось інше, тримає головну думку.

В. А.: *А із Зурабом Какабадзе ви лише листувалися?*

Є. П.: Так, ми обмінялися лише парою листів. Після того я ще писав йому, але відповіді більше не отримав.

В. А.: *Чи цікавився феноменологічною проблематикою хтось серед ваших знайомих у Києві?*

Є. П.: один хлопець з Донбасу, здається, з Краматорська, не пригадую його прізвища. Його дисертація була присвячена Гусерлю. Але вона зводилась до переказу думок з уже опублікованих у Союзі праць. До того ж він виявився недобросовісним, кусками брав мої тексти, не вказуючи першоджерело. І навіть запросив мене своїм опонентом. Довелося вказати йому на це. Так що, ті, хто думає, що плагіат у нас почався вчора, глибоко помиляються... А так більше нікого не пригадую.

До речі, зараз у нашому Інституті культурології відомий вчений член-кореспондент Академії мистецтв України Ігор Миколайович Юдкін-Ріпун, дуже активно працює у сфері феноменології. Нещодавно вийшла його монографія «Феноменологія культури як методологія інтерпретації»⁸, в якій досить плідно застосовано феноменологічний метод у дослідженні української культури. Його робота є зразком творчого застосування феноменології.

Я. Г.: *Чи була якась регіональна специфіка інтерпретування феноменології в УРСР?*

Є. П.: Я не знаю, чи можна говорити про регіональну специфіку інтерпретування феноменології в УРСР, оскільки всі дослідження були зосереджені в Києві. Я можу розповісти про відмінності моєї інтерпретації від інтерпретації Мотрошилової чи Какабадзе. Наскільки я пригадую, Какабадзе обрав шлях інтерпретації Гусерля через екзистенціалізм. Він глибше розглянув проблему неповторності потоку переживань, проблеми існування «Я», часу, однак менше уваги приділив специфічним проблемам самої феноменології – редукції, інтуїції тощо. У нього не класичний Гусерль, а Гусерль крізь призму Гайдегера. Заслугою Какабадзе є те, що він досить об'єктивно викладав ідеї західних філософів, попри чинні вимоги неодмінної їх критики. У Мотрошилової панує радянська інтерпретація: короткий виклад поглядів Гусерля – критика, виклад – знову критика. У цілому, в неї багато критики в дусі марксистської радянської філософії.

Моя інтерпретація, як я вже зазначав, ішла від Канта. У цьому була її слабкість і її перевага. Перевага – у чіткому показі того, що філософія Гусерля – не ірраціоналізм,

⁸ Див. : [Юдкін-Ріпун 2020].

за що його часто критикували на наших радянських теренах. Свідомість у феноменології розглядалася значно ширше, ніж у раціоналістичній традиції, вона містила не тільки акти мислення, а також акти віри й інші ірраціональні акти (чи переживання), але самий метод дослідження цих актів свідомості був раціональним. Я намагався показати, що хоч Гусерль брав свідомість не так, як раціоналістична традиція, його філософія була усе ж раціональною. Я критикував його концепцію свідомості за те, що вона не узгоджується з гегелівсько-марксистською концепцією свідомості, що абсолютизувала практичний і суспільний характер свідомості, а не за ірраціоналізм. Тепер я розумію, що феноменологічний підхід до свідомості – це справді новий етап її дослідження, однак я не став би заперечувати раціональні моменти концепції, що наголошує на її суспільно-практичному характері. Зрештою свідомість можна досліджувати на шляху від мови й комунікації до індивідуальної свідомості – тоді ми отримаємо, умовно кажучи, феноменологію Гегеля, а можна йти від індивідуальних переживань до «життєвого світу», як це робить феноменологія Гусерля.

Я. Д.: *Чи всі вищезгадані колеги виходили з трансценденталістських позицій у своїх інтерпретаціях Гусерля?*

Є. П.: Думаю, що так.

Я. Д.: *Що ви могли б розповісти про Степана Кошарного як дослідника феноменології? Що ви знаєте про нього, про його фахове формування, наукові зацікавленості? Чи контактували ви з ним? Що можете сказати про нього як про людину?*

Є. П.: Степан Кошарний був дуже глибоким мислителем, знавцем феноменології. Він, можливо, менше знав тих мислителів, яких Шпігельберг відніс до «феноменологічного руху», але твори Гусерля він дослідив дуже детально. Ми часто з ним спілкувалися. Він працював в Інституті філософії, а я на кафедрі філософії Академії наук – у тій самій будівлі, тільки на першому поверсі. Серед іншого ми дискутували також із проблем феноменології. Він доводив, що Гусерль, скільки не працював над питанням іншого «Я», остаточно його не розв'язав. Це була його основна теза. Іншими словами, він стверджував що Гусерль не подолав суб'єктивного ідеалізму. Я, до речі, був опонентом на захисті кандидатської дисертації Кошарного. У знанні самих праць Гусерля він був на рівні Кебуладзе, але Вахтанг охоплює значно ширший горизонт проблем.

В. А.: *Чи могли б ви детальніше розповісти про своїх знайомих у московському Інституті філософії? Чи листувалися ви, наприклад, із Піамою Гайденко?*

Є. П.: Ні з Гайденко, ні з Давидовим я не був особисто знайомий, хоча їхні праці дуже уважно читав, бо тоді це були авторитети серед філософів. Їх особисто знав Олександр Погорілий, який розповідав про своє з ними спілкування.

Філософія і переклад

Я. Г.: *Чи виникали у вас складнощі з передачею Гусерлевих понять і філософем українською мовою? Чи порівнювали ви свій переклад цих понять із перекладацькими рішеннями російських дослідників?*

Є. П.: Хоча феноменологія витворює свою мову, однак особливих проблем під час перекладу термінології не було. Іntenціональність, редукція, ноєза, ноєма як специфічні терміни феноменології калькувалися з німецької. На щастя, Гусерль не мав термінів кшталту Dasein Гайдегера.

Я. Д.: *Маючи досвід роботи з працями мовою оригіналу, як би ви оцінили радянські переклади філософських текстів, зокрема, періоду Відлиги? Чи зіштовхнулися ви або*

ваші колеги з необхідністю створювати власні переклади? Забігаючи наперед, чи цікавитесь ви сучасними перекладами феноменологічних творів? Якщо так, то як можете їх оцінити, особливо в порівнянні з радянськими?

Є. П.: Я не настільки фахівець із німецької мови, щоб оцінювати якість перекладів, хоча й сам перекладав дві книжки з філософії права – Райнгольда Ципелюса й Густава Радбурга. Останню я переклав сам, а Ципелюса ми переклали з колегою. Свого часу я ще був редактором перекладу праці з естетики Фридриха Шилера. Його зробив львівський філолог, а редакція попросила мене оцінити якість. Я побачив досить довільну версію перекладу, вказав на неточності. Редакція викликала його до Києва, ми сіли й допрацьовували текст. Наприкінці він сказав мені: «Ви знаєте, я вперше бачу, щоб так ретельно перевіряли кожне слово, домагаючись повного відтворення змісту».

Філологи, швидше, ідуть за словом, а філософи – за змістом. Свого часу я працював разом із Лоем, Кебуладзе, ще кількома колегами над проблемою перекладу німецьких філософських текстів. Зокрема, ішлося про переклад «Критики чистого розуму». І виникла дискусія щодо того, як перекладати «розум» і «розсуд», деякі інші терміни. Треба зазначити, що це досить складна й важлива для розвитку філософії проблема. Я також брав активну участь у перекладі книжки «Класики політичної думки: від Платона до Макса Вебера», що вийшла в Києві 2002 року. Це досить фундаментальна річ. Я думаю, що вона прислужилася багатьом сучасним дослідникам політичної і соціологічної думки. Я був редактором цієї книжки, окрім того, що переклав один розділ. Вважаю, що переклад – дуже важка й відповідальна праця. Що стосується сучасних перекладів, то я в останні роки п'ятнадцять відійшов від філософії. Займаюся проблемою, яка до філософії не має безпосереднього відношення, тож часу, щоб слідкувати ще й за цією сферою, не маю.

Я. Д.: *Чи відбувалися у філософських колах дискусії щодо того, хто має братися за переклади філософських текстів – філологи чи філософи?*

Є. П.: Дискусії такої не було. За переклади останніх десятиліть ми повинні переважно дякувати фонду «Відродження». Цей фонд зробив для України неоціненну справу, бо дуже багато класиків філософії було перекладено завдяки його грантам. Тривалий час його очолював Євген Бистрицький, який знав усіх філософів, які володіли іноземними мовами. Тож коли треба було визначити, які книжки треба перекласти (був навіть конкурс), підбирали людей, які могли це робити. Цей фонд у період, коли наша зарплатня фактично звелася до нуля, багатьох людей утримував на певному рівні життя, бо грантові кошти перевищували в кілька разів нашу платню в університеті. Не кажу вже про те, наскільки багато вони зробили для перекладу філософських творів в Україні. У цьому проєкті, до речі, брав активну участь Василь Лісовий. Узагалі, я знаю багатьох людей, які долучилися до цієї справи.

Умови життя і праці

Рівень життя, «квартирне питання»

В. А.: *Якими були умови життя «ідеологічного працівника»? Чи задовольняв вас рівень доходу?*

Є. П.: Ми були на рівні з іншою інтелігенцією – математиками, фізиками й іншими. Філософи своєю зарплатнею не вирізнялися серед інших інтелектуальних працівників. Але філософи були носіями панівної ідеології, часто працювали в ЦК, обкомах тощо. У таких, можливо, зарплатня була трохи інша.

Я. Д.: *Який рівень життя був доступним для вас? Що було із житлом?*

Є. П.: Про житло... Я міг би почати скаржитися, але знаю, що зараз аспірантам не набагато краще. Два з половиною роки я мешкав на квартирах, уже будучи кандидатом наук (1969–1971). Перебивався в університетських гуртожитках нелегально, а після – у гуртожитках Академії наук. За два з половиною роки отримав від Академії «гостинку» у Святошині, на вулиці Вернадського. Тоді вже я мав дочку. У тій «гостинці» ми прожили сім чи вісім років із сім'єю (за той час народилася молодша дочка) і ледве не через одинадцять років після захисту я отримав трикімнатну квартиру на Ломоносова. Загалом, я прожив по гуртожитках і найманих квартирах понад п'ятнадцять років. Це було дуже нелегко. Сказати, що зараз набагато краще, теж не можу, але вам видніше. Ті, хто був у кооперативі, могли швидше отримати квартиру.

Зарплатня філософа приблизно відповідала зарплатні грамотного спеціаліста-слюсаря, який після школи десь п'ять років працює на заводі. За ці п'ять років він вже мав значно більшу зарплатню, ніж асистент кафедри філософії, а часто мав і квартиру, і якщо пізніше програвав у зарплаті філософові-докторові наук, то слід зважити на те, що філософ, будучи студентом, аспірантом чи молодим спеціалістом, отримував значно менше, ніж працівник на заводі. Тому я дійшов висновку, що ми вигравали лише в тому, що реалізовувалися як особистості, але в матеріальному плані особливого виграшу не було. Як зараз, ви знаєте краще.

В. А.: *Тож ви отримали квартиру приблизно через п'ятнадцять років після початку професійної кар'єри. А як в інших філософів це відбувалося?*

Є. П.: Ні, це трішки не так, до тих п'ятнадцяти років я включив два роки шкільного гуртожитку в Крижополі (1956–1958), п'ять років студентських гуртожитків (1958–1963) і два роки в Горлівці (1963–1965). Решта – аспірантура (3 роки), рік між її закінченням і захистом, а також два з половиною роки після захисту. Гостинка, звісно, не гуртожиток, але її не можна вважати повноцінною квартирою для сім'ї з чотирьох осіб. Квартиру, як уже було сказано, я отримав тільки років через одинадцять після захисту, 1980-го.

Із «квартирним питанням» усе залежало від обставин. Ті, хто їхали на периферію, уже маючи ступінь кандидата наук, могли швидко отримати квартиру. Мені таке пропонували в Тернополі. У Житомирі так само сказали, що я зможу отримати квартиру за рік. За межами Києва, якщо ти мав кандидатський ступінь, квартиру можна було отримати за рік-два. Ті, хто вступали в Києві до житлобудівних кооперативів, теж отримували житло швидше. В Інституті філософії стояли в черзі по 10 років.

Партійний контроль

Я. Г.: *Наскільки прискіпливим був контроль з боку партії за філософами?*

Є. П.: Контролювала не партія, а люди, бо партія уособлена в людях. Наприклад, коли я видавав монографію із соціології знання, мені одразу поставили завдання – у вступі подайте цитату з матеріалів останнього з'їзду партії. Слава Богу, відповідну думку я знайшов і процитував, але показовою є сама вимога! Від редакторів це вимагали, а вони – від авторів. Так було заведено.

В. А.: *Здається, особливого зовнішнього тиску ви не відчували?*

Є. П.: Це як сказати. Був сильно розвинутий внутрішній контроль, ми знали, що можна сказати, а що ні. Ми радше були стиснуті зсередини. Хоча, коли я працював у Вищій партійній школі, то викладачі говорили, що ректор мав у своєму кабінеті можливість прослуховувати лекцію кожного викладача. Це вже чітко виражений зовнішній контроль. А бувало й таке. Після однієї лекції в тій самій школі до мене підійшла

студентка і сказала, що я висловлював ідеї, яким «тут не місце». Тобто, могли контролювати навіть студенти.

Ми, до речі, викладали винятково російською мовою. А це вже йшла Перебудова. На партзборах я запропонував поступово переходити на українську, аргументуючи це тим, що слухачі із Західної України мають україномовну аудиторію. Мене підтримав ще один викладач. На це ректор відповів, що Школа безпосередньо підпорядкована московському ЦК, тож ні про яку українську мову тут не можна говорити. Партія була дуже консервативною, відірваною від життя. Вона не відчувала духу часу, тому з необхідністю була зметена.

Загальні міркування про 60-ті роки

Я. Г.: Деякі інтерв'юєнти, що взяли участь у програмі нашого Товариства, стверджують, що філософська атмосфера Києва 60-х була вільніша, ніж у Москві, але деякий рівень ідеологічної обмеженості існував.

Є. П.: Я не можу порівняти філософську атмосферу в Москві й Києві 60-х років. Можливо, за Копніна вона в нас була вільнішою. А якщо говорити в цілому, не беручи до уваги цей короткий період, то, навпаки, у Москві вона була більш розкутою. Ми були під подвійною цензурою: з одного боку – місцева цензура, мабуть, найсильніша. Наша інтелігенція була налякана переслідуваннями. З іншого боку – московська цензура. Можу навести такий приклад. Моя докторська дисертація, я її захистив у 1985 році, мала назву «Критика основних течій у буржуазній соціології знання». Визначення «буржуазна» в нас сприймалось як належне, навіть необхідне. А мій офіційний опонент із Москви Мотрошилова зробила мені закид: «Для чого ви пишете “буржуазна філософія”? Пора це вже зупинити!» Це було тоді, коли в нас на кожному кроці ще були якісь перепони, а в Москві думка почувалася значно вільніше. Московська інтелігенція бувала за кордоном, а для нас усе було закрите.

В. А.: До речі, чи доводилося вам здійснювати закордонні академічні подорожі, викладати або стажуватися, принаймні, в соціалістичних країнах? Як би ви загалом охарактеризували тогочасні міжнародні зв'язки? Зважаючи на ваше добре володіння іноземними мовами і спеціалізацію на феноменології, чи мали ви можливість надрукуватися в західних філософських журналах?

Є. П.: Ніхто з мого покоління з України стажування за кордоном не проходив. Я мав лише одне міжнародне відрядження до Болгарії на якийсь міжнародний конгрес, і то лише тому, що треба було замінити іншу людину, яка не змогла поїхати. Я знаю, що з Києва у відрядженнях часто бував Мирослав Попович, а більше нікого не пригадую. Наш завідувач кафедри Михайло Парнюк підтримував зв'язки з дослідниками НДР, Чехословаччини і Болгарії, саме тому я й потрапив на той конгрес. У матеріалах конгресу вийшла моя стаття. Завдяки зв'язкам Парнюка вийшли наші спільні статті в чехословацькому журналі й у німецькому журналі «Zeitschrift für Philosophie».

В. А.: Це був журнал НДР, орієнтований на соцтабір?

Є. П.: Так. Отже, в рамках соцтабору зв'язки були, за рамками соцтабору – ні.

В. А.: Що ж, час підбити деякі проміжні підсумки цієї частини нашого інтерв'ю. Які існували «філософські тренди» в українській академічній спільноті 60-х років? Чим найбільше захоплювались тогочасні філософи?

Є. П.: Найбільш грамотні, якщо так можна висловитися, працювали у сферах, що стикалися з неопозитивізмом, себто філософією мови. Сюди також можна віднести

тих, хто досліджував екзистенціалізм. Що стосується модних проблем, якими періодично переймалася філософська спільнота, то я можу назвати одну, якій присвячено десятки праць. Вона мала назву тотожність (чи збіг) діалектики, логіки і теорії пізнання. Цим займалися провідні радянські філософи (включно з Копніним і Шинкаруком) у 1960-70-ті роки. В основі проблеми лежала пара цитат з «Філософських зошитів» Леніна, де він твердить, що діалектика, логіка й теорія пізнання в Гегеля і в марксизмі збігаються, тож не треба трьох слів, це одне й те саме. І навколо того, як саме тлумачити ці слова, розгорнулися справжні баталії. На цю тему проводилися все-союзні конференції і симпозиуми. По суті, це були дискусії про те, як розуміти ті чи інші терміни, тобто схоластика чистої води. Вона не мала жодного відношення до актуальних філософських проблем. Із часом вона відійшла, так і не набувши якогось розв'язання. До цієї проблеми найкраще підходить вислів Гартмана, за яким «філософські проблеми не розв'язуються, а живаються». Це була надумана проблема, що з погляду сьогодення позбавлена будь-якого сенсу. Оскільки філософію в СРСР було «замкнено» в догматичну схему, то жива думка знаходила вихід у таких квазіпроблемах. І таких надуманих проблем було вдосталь. Зокрема, у 60-ті роки дискусії велися навколо поняття матерії. Питання стояло таким чином: можна приписати матерії атрибут мислення, чи ні?

Я. Д.: *Які політичні процеси відбувалися в тогочасному суспільстві? Як, на вашу думку, вони позначалися на філософії і філософах?*

Є. П.: Політичні процеси безперечно впливали на розвиток філософії. Хрущовська Відлига означала перехід від вузьких рамок сталінізму до значно ширших рамок марксизму-ленінізму. Це призвело до постановки нових проблем, розширилось коло варіацій їхнього розв'язання. Що стосується брежневського Застоя, то він уже не міг зупинити розвиток, що розпочався раніше. Щодо ідейного впливу політики на філософію, то я сказав би так: він позначився головним чином на тих філософах, які вважали себе українською інтелігенцією й уболівали за процеси, що відбуваються в Україні. На тих, хто цим не переймався, політика майже не позначалася. Філософи, за винятком, можливо, тих, хто займався соціальними проблемами, до певної міри були дистанційовані від політики. Звісно, вони відчували зовнішній контроль. Кожен розумів: якщо я, наприклад, виступлю проти політики партії, то завтра мене в кращому випадку позбавлять професійної роботи, а в гіршому – дорога на Соловки.

Я. Г.: *Було б цікаво почути вашу загальну характеристику української філософської спільноти 60-х років. Наскільки плідним було це покоління українських інтелектуалів? Які найбільш якісні, на вашу думку, академічні дослідження було здійснено? Якими були найвагоміші здобутки цієї епохи? Назвіть, будь ласка, найяскравіші, на ваш погляд, центри, осередки філософської думки.*

Є. П.: Широке питання (сміється). Усе пізнається в порівнянні. У порівнянні з 50-тими – це розквіт філософії й саме таким він відчувався нами. У порівнянні ж із пізнішими роками, цей розквіт виглядатиме досить скромним. Почнімо зі здобутків. Я вважаю, що одним із найважливіших здобутків української філософії 60-х можна вважати її «повернення до життя», обговорення актуальних і важливих питань. Почала досліджуватися наукова проблематика. Філософія почала працювати як філософія науки. З'явилася філософія природознавства, дослідження мови. Усе це відповідало потребам науки. Саме в цей період сформувався напрям, подібний до неопозитивізму. З іншого боку, формується галузь філософії суто гуманітарного напрямку. Та, що

пов'язана з екзистенціалізмом і проблемами культури в цілому. Вона була представлена трохи слабше, але все ж існувала. Цікавилися, зокрема, Гайдегером і Ясперсом.

На новий рівень піднялася історія філософії. Особливо це стосувалося досліджень із німецької класичної філософії, які започаткував Шинкарук. На жаль, інші періоди були представлені значно слабше. Дуже заідеологованим був так званий історичний матеріалізм. Однак і тут не виключалися поодинокі прориви. Таким можна вважати першу книгу з цінностей «Ценность и оценка», що її видав у 60-х Володимир Василенко⁹. Що стосується географії, то тут, крім Києва можна говорити про харківський осередок навколо Юрія Бухалова, одеську школу Авеніра Уймова, який займався логікою структуралістського спрямування, львівський осередок, що досліджував українську філософію польської доби. Питання, що ви поставили, дуже глобальне, і відповіді на нього кількома судженнями дуже важко.

В. А.: *Що було найбільш важливим, на вашу думку?*

Є. П.: Філософія під впливом Копніна і Шинкарука стала більше осмислювати себе як науку, а не як служницю політики.

Справа Лісового і Пронюка

В. А.: *Час перейти до 1970-х. Хотілося б насамперед поставити дещо особисте запитання, пов'язане з вашим другом, Василем Лісовим. У своїх спогадах про цю людину, яка була вам дуже близькою, ви зазначаєте, що він вже в 70-ті «дотримувався поглядів, які лягли в основу Перебудови»¹⁰, натомість ви таких поглядів у той час ще не мали. Отже, наскільки близькою до дисидентських кіл людиною ви себе вважали в ті часи?*

Є. П.: На це питання я можу відповісти так: душею я був повністю на боці «шістдесятників», навіть переховував деякі їхні праці. Але через власні сімейні обставини я був не готовий фізично пожертвувати собою. Що стосується поглядів на національне питання, то марксистську тезу про зникання націй я, як людина від землі, що відчувала спорідненість зі своїм народом, не міг прийняти. Аргументував це таким чином: якщо нації мають зникнути, то давайте будемо переходити на англійську або есперанто. Перехід на російську – це не шлях до утворення єдиної позанаціональної спільноти. Загалом, ідеї «шістдесятників» були мені дуже близькі. Я знайомився із працями, які вони видавали.

Я. Г.: *Які саме праці ви маєте на увазі? Самвидав?*

Є. П.: Так, я маю на увазі «Інтернаціоналізм і русифікація», листи, що поширювалися самвидавом, інші матеріали.

Я. Г.: *Які спогади маєте в цілому про діяльність Інституту в 70-ті? Якими були пріоритетні дослідницькі напрями? Чи можете згадати якісь справді «проривні» дослідження чи яскраві персоналії тих часів?*

Є. П.: Я не можу сказати про 60-ті й 70-ті окремо. У ці роки в Інституті філософії помітними були відділи логіки наукового пізнання і філософських проблем природознавства. У першому працювали Попович, Кримський, Йолон, інші відомі вчені. Вони досліджували мову наукового пізнання, його категоріальний склад. Цей відділ видав

⁹ Див. : [Василенко 1964].

¹⁰ Текст спогадів «Я вдячний долі», люб'язно наданий інтерв'юером Євгеном Причепієм, буде вміщений у книжці «Україна і філософ. Роздуми про Василя Лісового», що готується до друку видавництвом «Дух і літера».

навіть одну працю в Москві, що було великою рідкістю. Пригадую, що в 60–70-х роках ще Ігор Бичко видав дві праці, присвячені екзистенціалізму, у московських видавництвах¹¹. У відділі філософських питань природознавства досить активно працювали Петро Дишлевий, Федір Канак і інші філософи, які також мали авторитет всесоюзного масштабу. Трохи пізніше почала формуватися Київська школа, що займалася проблемами світогляду. Я маю на увазі Олександра Яценка, Вадима Іванова й, звичайно ж, Шинкарука. Ця школа порушила вже традиційне питання світогляду, але, на відміну від попередників, зосередилася на світоглядній ролі віри, надії і любові, понять, які раніше були прерогативою релігії. Ішлося про те, щоб надати цим поняттям світського звучання. До речі, у цій школі значну роль відігравав Віталій Табачковський. Вони проводили конференції всесоюзного масштабу й Шинкарук тоді завоював значний авторитет і став академіком Академії наук СРСР. Три кити, на яких стояла філософія тоді – світоглядна школа, школа філософії мови й філософського природознавства. Це були основні досягнення 70-х років.

В. А.: *Розкажіть, будь ласка, докладніше про ваш перехід з Інституту на кафедру філософії АН УРСР. У спогадах про Лісового ви зазначаєте, що однією з підстав для цього вчинку був, власне, арешт Лісового 1972 року. Які ще причини ви мали для того, щоб покинути Інститут?*

С. П.: Насамперед, мене дуже агітував завідувач кафедри Михайло Парнюк. Він задумав цикл монографій з категорій діалектики й підшукував відповідні кадри. Обіцяв, що дуже швидко доб'ється квартири, а це питання для мене було дуже нагальне. І, по-друге, у мене виникли деякі тертя в Інституті. Після арешту Лісового і Пронюка згори надійшла вказівка, щоби їх засудили на партійних зборах. Для самозбереження Інституту як організації такий захід був дуже важливий. Був присутній представник ЦК КПУ. Я був секретарем партійної організації Відділу зарубіжної філософії. Один із керівників Інституту, не буду називати його імені, (шанована мною людина, я переконаний, що він керувався інтересами Інституту) сказав мені, що я повинен виступити з осудом арештованих, «адже вони твої друзі». А я розумів, що такий виступ – це зрада, яку я собі не пробачу. Тому виступив з якогось другорядного питання, а на виступ з осуду не підняв руку. Мені через якийсь час сказали: «Думаєш, ти схитрував? Ти підставив нас». У такому дурному становищі ми тоді були: і так погано, й інакше не добре. Тому ставлення до мене змінилося. Хоча слід сказати, що Шинкарук нічого мені не говорив із цього приводу. Коли я прийшов до нього звільнятися, а це було, здається, навесні 1973 року, він взагалі був проти мого переходу. Але я наполіг на своєму рішенні. Скажу, до речі, що не всі, навіть щирі українці, які багато робили для підтримки української культури, схвалювали вчинок Пронюка й Лісового. Один із них у розмові зі мною сказав, що вони спровокували гоніння на українську культуру. Я був дуже здивований такою думкою, але була й така позиція.

В. А.: *Наскільки, на вашу думку, ці арешти вплинули на філософську спільноту?*

С. П.: Лісового заарештували у 1972 році. Фактично, заарештували тільки двох – Лісового і Пронюка, але з роботи змусили піти ще двох чи трьох співробітників. Це був удар по Інституту. Я дізнався, що все почалося з однієї нашої друкарки. Її спіймали на тому, що вона друкувала твори самвидаву, а вона видала Василя з Євгеном. Це було великою необережністю з боку хлопців. Потім дізнався, що кілька співробіт-

¹¹ Див. : [Бичко 1969; 1976].

ників, навіть досить молодих, були «донощиками». Усе це створювало важку психологічну атмосферу. Декого викликали до КДБ, і мене серед них. Але, на мій подив, його співробітник не вимагав від мене якогось зізнання в антирадянщині. Він лише запитав, які в мене були зв'язки з Пронюком, у квартирі якого знайшли мої книги. Я відповів, що змушений переїздити з однієї квартири на іншу й на деякий час попросив Пронюка зберегти ті книги. Це була моя філософська бібліотека, кількість книг в якій наближалася до сотні. До речі, у мене ще був один контакт із КДБ. Не пригадую коли точно це було, але явно після цих подій. До мене підійшов один співробітник нашого Інституту (ми знали, що він співпрацює з органами) і запропонував зайнятись критикою українського буржуазного націоналізму, обіцяв доступ до джерел, які є в органах і таке інше. Я й тут схитрував, сказав, що це дуже серйозна робота, яка вимагає багато часу та зусиль, а я не зможу поєднати її зі своєю основною роботою. По обличчю помітив, що людина залишилась задоволеною за «похвалу» її роботи.

Я. Г.: *Ви також писали¹² про те, що у зв'язку з арештом Лісового відчували справжню «екзистенційну кризу», докори сумління, адже не зізналися в тому, що мали подібні ж антирежимні погляди. Як ви зараз оцінюєте цю ситуацію в історичній ретроспективі? Чи шкодуєте про своє рішення досі?*

Є. П.: Розумієте, це питання дуже складне. Я вибрав той шлях, на якому я став тим, ким я є зараз. Чи можу я про це шкодувати? Важко сказати, але швидше ні. У мене стан здоров'я був не такий, щоб я міг витримати випробування, які взяли на себе хлопці. Крім цього відчував відповідальність за родину. За Василем була дружина, яка сповідувала його переконання й дуже підтримувала його. Він готував себе до цього все життя. Я себе до цього не готував. Була межа – чи ти готовий страждати за свої ідеї, чи ні. Я цієї межі не подолав, а він зумів. І за це він вартий поваги. Не дай Боже, щоб повторилась ситуація, яка б вимагала від людини такого вибору.

Я. Д.: *У 1975 році було підписано Гельсінські угоди, а 1976-го виникла Українська гельсінська група, переважна більшість членів якої були за кілька років заарештовані? Чи знаходили ці події відгомін у колах українських філософів другої половини 70-х?*

Є. П.: Я не можу кваліфіковано відповісти на ваше питання. Я належав до тієї групи філософів, яка серйозно занурилася у свої внутрішні наукові проблеми, політика була справою дотичною. Не пам'ятаю, щоб із друзями обговорював цю угоду. Ми знали про неї, але особливої ваги їй не надавали, бо розуміли наскільки «серйозно» ставилась радянська номенклатура до угод такого типу.

Кафедра філософії Академії наук

В. А.: *Отже, 1973 року ви стали співробітником установи, яка зараз називається Центр гуманітарних досліджень.*

Є. П.: Так. Спочатку кафедра розташовувалася на вулиці, що зараз має ім'я Богдана Хмельницького, у будівлі АН. А потім її перевели в приміщення на вулицю Героїв революції (нині Трьохсвятительська), перший поверх будівлі Інституту філософії. Кафедра приваблювала тим, що це було викладання для аспірантів, майбутніх учених. Воно потребувало вимогливості до себе й серйозної підготовки. Там ставилися питання про методологічну роль філософії в наукових дослідженнях, на що викладачі філософії у вищих менше звертають увагу. І взагалі, дорослішим людям, а тим

¹² Див. примітку 8.

більше аспірантам, викладати філософію – одне задоволення. Тому я пішов працювати на цю кафедру.

Я. Г.: *Чим ви займались, яку проблематику досліджували?*

Є. П.: Ми працювали дуже активно. Із позиції сучасного позитивізму ця проблематика може видатися дещо схоластичною. Ішлося про дослідження ролі категорій в науковому пізнанні. Досліджували категорії простору, часу, причиновості, необхідності, випадковості, закону, хаосу тощо. Ми випустили більше десятка монографій з цієї тематики. Це була спроба матеріалістично осмислити діалектику Гегеля, подивитись, як її категорії працюють у сучасній науці. Узагалі, це дослідження має свій сенс. Зміст більшості з цих категорій радикально змінився в сучасній науці. І ми, професійні філософи, досліджували цю еволюцію змісту в історії філософії, а філософи, які спеціалізувалися на проблемах певних наук, досліджували їх у сучасному природознавстві й гуманітаристиці.

Я. Д.: *Як відбувся ваш перехід від Гусерля до «категоріальної схоластики»? Чи залишили заняття феноменологією якийсь слід у ваших дослідницьких підходах, пріоритетах?*

Є. П.: З діалектикою Гегеля я не поривав, оскільки вона входила до офіційного курсу філософії, а я часто викладав філософію, додатково підробляючи у вишах, будучи аспірантом і працюючи в Інституті. Моя участь у монографіях зводилася до того, що я досліджував осмислення тієї чи іншої пари категорій в історико-філософському процесі. Повторюю, це має сенс, але до феноменології це не мало жодного стосунку.

Я. Г.: *Пригадайте, будь ласка, тодішній склад кафедри.*

Є. П.: Персонал кафедри за період моєї роботи змінювався. Він складався з двох груп – тих викладачів, які закінчили філософський факультет – Парнюк, Конвай, Ларченко, Рижко, Жоль, я, і тих, які закінчували природничі факультети, а захищалися з філософії – Свириденко, Пономаренко, Кизима. Узагалі, кафедра мала добрий творчий потенціал. На жаль, процес навчання зводився до конспектування праць так званих класиків марксизму-ленінізму – праць Енгельса («Анти-Дюрінг» і «Діалектика природи») і праці Леніна («Матеріалізм і емпіріокритицизм»). Уявіть собі становище викладача, який розуміє застарілість поглядів на простір і час Енгельса чи вбачає пародію на філософію в праці Леніна. Як йому бути? З Енгельсом ще так-сяк, можна було посилатись на відсутність на той час теорії відносності Айнштейна, а як бути з непогрішимим Леніним? Змушувати аспірантів завчати нікому не потрібну схоластику на кшталт того, що речі справді існують за відчуттями? Доводилося лавірувати: щось вимагав законспектувати, а більшість випускати, бо ж доведеться їм складати іспити, а там викладачі також перейняті непогрішимістю вождя. У кожному разі мої аспіранти не були перевантажені конспектуванням «Матеріалізму і емпіріокритицизму».

В. А.: *Які ще цікаві сюжети 70-х, важливі за своїми наслідками для нашої філософської спільноти, ви б могли пригадати? Яким міг би бути ваш висновок щодо ролі цієї епохи для філософії в УРСР?*

Є. П.: Ми вже почасті торкалися цього питання. У цілому підсумовуючи цей період, можна сказати, що впродовж 70-х років переважно відійшли кадри сталінської епохи, прийшла нова генерація, яка сформувалася за хрущовської Відлиги. Спостерігалось розширення кола філософських проблем. Це почасті було зумовлено глибшим знайомством із західною філософією. Значно зріс професіоналізм філософів, почалася

філософія, яку можна читати й зараз. Раніше вона такою не була. З'явився марксистський позитивізм, екзистенціалізм, вони торкалися проблем, що виходили за рамки традиційного марксизму.

80-ті роки

Комунізм так і не настав

В. А.: *Тепер час поговорити про філософію в УРСР 80-х років. Але розпочнемо з подій. Наприклад, із того, що до 1980 року в СРСР, згідно з Програмою КПРС 1961 року, мав бути в цілому побудований комунізм. Отже, радянські люди вже мали б не тільки працювати, скільки можуть, але й споживати, скільки хочуть. Судячи з вашої розповіді про матеріальний стан, до цього було далеченько. Як ідеологічні органи працювали над цим, м'яко кажучи, «невдалими» прогнозом?*

Є. П.: *Взагалі-то це проблеми, якими займалися «теоретики» так званого наукового комунізму. Нас, філософів, вони безпосередньо не торкалися. Принаймні, не пригадую, щоб я їх обговорював з аспірантами. Усі мовчки розуміли, що партія схибила.*

Стосовно мене особисто, то я давно зрозумів, що лозунг «кожному по потребі» – це утопія. Апеляція до змінення природи людини на таку, що буде керуватись «розумними потребами», виглядала наївною. А про відмирання держави я втратив ілюзію ще працюючи в Горлівці. Саме там я «прозрів», усвідомивши, що сучасне суспільство без органів правопорядку існувати не може.

Я. Д.: *Під кінець 70-х почалися серйозні проблеми з продовольством. У Києві це нібито не дуже відчувалося, а от у провінції було помітнішим. 79-го сталося вторгнення в Афганістан, у 80-му – скандальна Олімпіада в Москві, бойкотована багатьма країнами. Того ж року в Польщі почалися серйозні політичні протести. Як ці всі події осмислювали в той час ви й коло вашого найближчого спілкування?*

Є. П.: *Ви підняли низку проблем, яким присвячені цілі монографії. Я можу тільки торкнутися їх. Так, відчувалось, що система почала буксувати. Змушували замислюватись поїздки за кордон, що відкривали очі на інший рівень життя людей. Постійною темою анекдотів стали «старці» в керівництві державою. Відчувалася втома від ідеології. Пам'ятаю анекдот того часу: лектора запитують, хто створив теорію комунізму природодослідник чи ідеолог. Він відповів, що це зробив ідеолог. На що йому закинули: «То й видно, що ідеолог, бо вчений спочатку зробив би експеримент на мишах». Потроху приходило прозріння, що ідеали комунізму – це ілюзія. Що стосується зовнішньої політики СРСР, то населення не відчувало відповідальність за неї. Існувала негласна дистанція між народом і владою. Дівав принцип: ми не обирали цей уряд, ми не відповідаємо за нього. Звичайно, війну в Афганістані мало підтримували. Люди розуміли її наслідки, тим більше, що було ще багато очевидців Другої світової війни.*

В. А.: *Упродовж 1982-85 років в СРСР померли три не надто старі, але дуже нездорові генсеки. Чи асоціювався тоді цей процес із кризою радянської системи в цілому? І це одне. Кажуть, що розпад СРСР став несподіванкою для більшості аналітиків як в самому Союзі, так і за кордоном. Як особисто ви упродовж 80-х оцінювали перспективи СРСР? Можливо, в якийсь момент перспектива його розпаду почала виглядати реальною?*

Є. П.: *Те, що система втрачає сили, що вона, грубо кажучи, прогниває зсередини, було очевидним для багатьох вдумливих людей, але в те, що вона так швидко завалиться, мало хто вірив. Що стосується мене особисто, то я не вірив у це до приходу Горбачова. Як тільки була проголошена Перестройка, то для мене, як і багатьох інших,*

стали зрозумілими її наслідки. Ті, хто мріяв про незалежну Україну, побачив у Перебудові історичний шанс. Для мене особисто головною була не проблема переходу до ринкової економіки, а проблема виходу України з СРСР. І мірою своїх скромних сил я намагався все зрозуміти, щоб це відбулося.

Я. Д.: *Зі сказаного вами раніше стає зрозумілим, що радянську пропаганду ви серйозно не сприймали. Чи слухали ви західні «голоси»? І якщо слухали, то як ставилися до почутого?*

Є. П.: Ні, «голоси» не слухав, але працюючи у Вищій партійній школі, регулярно читав бюлетені, що друкували напівзакриту інформацію. Якщо говорити відверто, то я критично сприймав те, що йшло як із середини, так і ззовні.

Справи філософські

Я. Г.: *Що ж, перейдімо до справ філософських. У 80-х ви працювали на тій самій кафедрі філософії АН України. Нам відомо, що 1982 року ви написали розділ до збірки «Очерки по философии Фейербаха», що вийшла друком у «Науковій думці». Чи могли б ви докладніше розповісти про цю збірку і про своє звернення до філософії Фюєрбаха?*

Є. П.: Ця книжка присвячена пам'ятній даті з біографії Фюєрбаха. Там розміщено мою статтю, в якій я порівнюю антропологію Фюєрбаха з варіантами антропології Шелера, Плеснера, Гелена. Після захисту кандидатської дисертації переді мною постала проблема, чим займатися далі. Було не прийнято в докторській продовжувати тематику кандидатської. Я вивчав і конспектував у Москві літературу з філософської антропології, соціології знання й теорії цінностей, оскільки вони певною мірою були дотичні до феноменології. Десять років за два чи три хитався між цими темами. Якось під час розмови зі мною Табачковський дізнався про мій доробок із філософської антропології й запропонував написати статтю на цю тему до книги, яку готував Інститут. Так вона й з'явилася. До речі, недавно перечитав її й можу сказати, що за неї мені не соромно. Це була перша стаття з цієї теми в Україні.

В. А.: *До співавторів збірки входять такі відомі в українському філософському середовищі постаті, як Шинкарук, Булатов і Табачковський. Які стосунки з цими філософами ви мали в той час? Які, можливо, новаторські ідеї ширяли в цьому «філософському колі»?*

Є. П.: З Булатовим ми мали дуже гарні стосунки. Я поважав його як мислителя, для якого кожне слово, навіть у розмові, несло сенс. Ця фігура є недостатньо оціненою в нашій літературі. Булатов, після Шинкарука, як я вже казав, – один із найближчих дослідників філософії Гегеля. У чомусь він був навіть прискіпливіший, ніж Шинкарук. Бувають філософи, замкнені в рамках філософії, так би мовити, філософи за фактом. Коли вони виходять за межі академічних інституцій, то стають звичайними людьми. А от Михайло був одним із тих, хто й поза філософією залишався філософом. Він завжди до всього підходив по-філософськи. Він по-справжньому не реалізував свій потенціал, бо сформувався і працював у межах марксистської філософії. Однак марксизм уже в 70–80-х роках повністю себе вичерпав. Так звані неомарксистичні – Лукач і Франкфуртська школа – у 50–60-х роках спробували актуалізувати деякі ідеї Маркса, пов'язати їх із новим етапом розвитку західного суспільства, але ця спроба не мала успіху. Якби Булатов використав свій потенціал у більш сучасних напрямках філософії, він міг би значно краще розкритися.

Табачковський був оригінальною людиною, відкритою до спілкування. Не було жодної цікавої у філософській спільноті людини, з якою б не комунікував Віталій. Він

завжди організовував якусь групову роботу. Так були написані монографії про Канта, Фюрбаха й не тільки. Був першокласним менеджером від науки. Що стосується філософії, він був фахівцем із французького екзистенціалізму. Здається, також цікавився Маритеном і персоналізмом. Розробляв світоглядну проблематику. Не можу сказати, наскільки він був у цьому оригінальним, бо я в цій царині не фахівець.

В. А.: *А які стосунки ви мали на той час з Інститутом філософії? Ви казали раніше, що вони були достатньо напружені з часів арешту Лісового.*

Є. П.: Напруженими вони були лише з деякими особами, що обіймали керівні посади. А зі співробітниками стосунки були більш ніж приємними. Зокрема, із Ляхом і Поліщук вони є дружніми понині. Із Булатовим і Табачковським зв'язки так само не переривалися. Та й із людиною, з якою мав напружені стосунки, ми, зрештою, добре спілкувалися.

Докторська дисертація

Я. Д.: *1983 року вийшла друком ваша друга монографія під назвою «Буржуазная социология знания. (Критика методологических принципов)». Як ви прийшли до питань, пов'язаних із соціологією? Яку назву мала ваша докторська дисертація?*

Є. П.: Дисертація мала назву «Критика основних течій в буржуазній соціології знання». Я розглянув концепції походження категорій Еміля Дюркгайма й англійського археолога Гордона Чайлда, неокантіанський варіант соціології знання (Макс Вебер), що засновувався на впливі цінностей на пізнання, концепцію Карла Мангайма, який співвідносив клас і ідеологію, неомарксистську концепцію Франкфуртської школи, яка все знання, включно з науковим, трактувала як викривлену форму буржуазних відносин, і феноменологічну течію, яка розглядала соціальну реальність як об'єктивацію соціальних актів. Вибрав цю тему, бо мене завжди цікавила гносеологічна проблематика, зокрема походження категорій. А класична теорія пізнання не давала переконливої відповіді на це питання. Щоб займатися сучасною теорією пізнання, потрібно було йти або в річищі позитивізму (чим, наприклад, займався відділ Поповича), або звертатися до тематики відділу філософських питань природознавства, де працювали фізики, біологи й інші вчені. Зупинився на соціології знання, яка аналізувала знання в новій, цікавій для мене перспективі. Тим більше, праць із цією теми було мало. Готуючись до зустрічі з вами, переглянув свою книжку, що стала основою дисертації. Якщо відкинути постійні «реверанси» в бік марксизму, присутні в ній, то її і сьогодні можна читати не без цікавості.

Я. Г.: *Під чийм керівництвом ви писали докторську? Як захищалися?*

Є. П.: Керівника з докторської я не мав. Узагалі, інститут наукових консультантів існував, але докторську можна було писати й захищати без консультанта. Його від мене не вимагали, отже, я був «не керований».

Захист відбувся в Інституті філософії. Одним із опонентів була, як уже казав, Мотрошилова, організацією, що опонувала, – кафедра історії філософії Ленінградського університету. На той час вони опублікували монографію з цієї теми. Я обставився такими «китами», адже боявся за те, як проходитиме захист, та й для ВАКу це мало значення. Перед захистом два чи три дні не спав від хвилювання, але все минуло добре. Після опонентів виступив Шинкарук, який підтримав якусь думку Мотрошилової, вона у відповідь знову виступила. У цілому, обговорення було неформальним. Лише один голос був проти. ВАК досить швидко затвердив захист.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Бычко, И. (1976). *В лабиринтах свободы*. Москва: Политиздат.
- Бычко, И. (1969). *Познание и свобода*. Москва: Политиздат.
- Василенко, В. (1964) *Ценность и оценка*. Київ: Наукова думка.
- Кебуладзе, В. (2009). Історія розвитку феноменологічної філософії в Україні. *Філософська думка*, (1), 5-12.
- Лой, А., Давіденко, І., Мирошник, К., & Попіль, Д. (2021). Розум за «залізною завісою»: українська філософія пізнього СРСР та світова наука. *Sententiae*, 40(2), 161-183. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.16>
- Лях, В. (2016) Відділ історії зарубіжної філософії: здобутки і перспективи. *Філософська думка*, (6), 38-44.
- Поліщук, Н. (2012). *Філософія прагматизму*. Київ: Український центр духовної культури.
- Причепій, С., Анучіна, В., Дзюба, Я., & Горобенко, Я. (2022a). Феноменологія знаків долі. Частина I. *Sententiae*, 41(2), 208-234. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.208>
- Причепій, С., Анучіна, В., Дзюба, Я., & Горобенко, Я. (2022b). Феноменологія знаків долі. Частина II. *Sententiae*, 41(3), 165-185. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.165>
- Чайка, Т. (2012). Бесіди з Віленом Горським. Мій інститут. «Острів щастя». *Філософська думка*, (2), 98-106.
- Юдкін-Ріпун, І. (2020). *Феноменологія культури як методологія інтерпретації*. Київ: Ін-т культурології НАМ України.

Одержано 06.02.2022

REFERENCES

- Bychko, I. (1969). *Knowledge and freedom*. [In Russian]. Moscow: Politizdat.
- Bychko, I. (1976). *In the labyrinths of freedom*. [In Russian]. Moscow: Politizdat.
- Chaika, T. (2012). Interviews with Vilen Horskyi. My institute. "Island of happiness". [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (2), 98-106.
- Kebuladze, V. (2009). The history of the development of phenomenological philosophy in Ukraine. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (1), 5-12.
- Loy, A., Davidenko, I., Myroshnyk, K., & Popil, D. (2021). The Mind behind the Iron Curtain: Ukrainian Philosophy of the Late USSR and World Science. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 40(2), 161-183. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.16>
- Lyakh, V. (2016). Department of the History of Foreign Philosophy: Achievements and Prospects. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (6), 38-44.
- Polishchuk, N. (2012). *The philosophy of pragmatism*. [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrainian Center of Spiritual Culture.
- Prychepii, Y., Anuchina, V., Dziuba, Y., & Gorobenko, Y. (2022a). Phenomenology of fate signs. Part I. *Sententiae*, 41(2), 208-234. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.208>
- Prychepii, Y., Anuchina, V., Dziuba, Y., & Gorobenko, Y. (2022b). Phenomenology of fate signs. Part II. *Sententiae*, 41(3), 165-185. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.165>
- Vasilenko, V. (1964) *Value and Valuation*. [In Ukrainian]. Kiev: Naukova dumka.
- Yudkin-Ripun, I. (2020). *Phenomenology of culture as a methodology of interpretation*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Cultural Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Received 06.02.2022

Yevhen Prychepii, Vlada Anuchina, Yana Dziuba, Yana Gorobenko

Phenomenology of fate signs. Part III

Interview of Vlada Anuchina, Yana Dziuba and Yana Gorobenko with Yevhen Prychepii.

Євген Причепій, Влада Анучіна, Яна Дзюба, Яна Горобенко

Феноменологія знаків долі. Частина III

Інтерв'ю Влади Анучіної, Яни Дзюби і Яни Горобенко з Євгеном Причепієм.

Yevhen Prychepii, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Academician of the Ukrainian Academy of Political Sciences, Leading Researcher of the Cultural Anthropology Department of the Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine (NAA of Ukraine, Kyiv).

Євген Причепій, доктор філософських наук, професор, академік Української Академії політичних наук, провід. н.с. відділу культурної антропології Інституту культурології Національної академії мистецтв України (НАМ України, Київ).

e-mail: sharapann@ukr.net

Vlada Anuchina, master student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Влада Анучіна, магістрантка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: ladaanuchina@gmail.com

Yana Dziuba, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Яна Дзюба, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: ydziubaa@gmail.com

Yana Gorobenko, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Яна Горобенко, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: ivgorobenko@gmail.com
